

ژاپن در حبل المتین

در ۲ بخش

بخش اول

روزنامه حبل المتین کلکته در نوزده دسامبر ۱۸۹۳ (۱۳۱۱ ه.ق.) آغاز به انتشار کرد.^۱ سید جلال الدین مؤید الاسلام مدیر آن تا آغاز عصر پهلوی روزنامه را انتشار داد.^۲ این روزنامه به اسلام گرایبی شهره بود،^۳ و «قهرمان اتحاد اسلام شناخته می شد.»^۴ اما با علما میانه خوشی نداشت.^۵

بانی این روزنامه و نیز مدیر و گرداننده آن در سراسر حیات مطبوعاتیش سید جلال الدین کاشانی ملقب به مؤید الاسلام بود که خانواده او از عالمان دین بودند و خود نیز در نوجوانی در اصفهان و سپس در سامره - در حوزه درس میرزای شیرازی - طلبگی کرد و پس از آن در پی تجارت به بندر عباس رفت و در آن جا سید جمال الدین اسدآبادی معروف به افغانی را دید و در تأثیر افسون و اندیشه او قرار گرفت. پس از آن به عمان و از آن جا به هند رفت و در کلکته اقامت گزید و به تجارت پرداخت، و در دهم جمادی الثانی ۱۳۱۱ روزنامه حبل المتین را تأسیس کرد.^۶

بعدها میرزا حسن برادر مؤید الاسلام که دستیار او و در واقع گزارشگر حبل المتین در ایران بود، روزنامه حبل المتین را در پایتخت ایران بنیاد گذاشت. اولین شماره این روزنامه در ۱۵ ربیع الاول ۱۳۲۵ (۲۹ آوریل ۱۹۰۷) چاپ شد. این روزنامه همچون شاخه ای از حبل المتین کلکته بود.^۷

احمد کسروی که درباره نامه هفتگی حبل المتین کلکته نوشته :

از همه روزنامه های آن زمان بزرگتر و به نامتر بود، و چون در هندوستان چاپ می شد در سخن راندن آزاد بود و گفتارها درباره گرفتاریهای ایران می نوشت و دلسوزیها و راهنماییهای بسیار می کرد [۳۰۰] و بارها پیشنهاد قانون و حکومت مشروطه (یا مشروعه) نمود، درباره مؤسس و گرداننده آن افزوده است:

نویسنده آن، سید جلال الدین کاشانی، مؤید الاسلام، به نیکی شناخته می بود، ولی راستی را

از سودجویان بوده

و چند جا سخت به او تاخته است.^۸

تندترین انتقاد کسروی از مؤید الاسلام هواداری او از عین الدوله دشمن مشروطه خواهان است^۹ که زمینه آن را در وقایع آن سالها باید دید. علی اصغر خان اتابک امین السلطان، صدراعظم، به کینه خواهی انتقاد مؤید الاسلام از قرضه دوم او از روسها چهار سال ورود جبل المتین را به ایران ممنوع کرده بود، اما پس از عزل او و روی کار آمدن عین الدوله، صدراعظم تازه

در ابتدای امر هواخواهان حریت را امیدواری داد. روزنامه جبل المتین را که تا آن زمان ورودش به خاک ایران ممنوع بود اجازه ورود داد. میرزا سید حسن برادر مؤید الاسلام را که در مجلس مبارک آباد بود مرخص نمود. شیخ یحیی کاشانی که امروز نویسنده روزنامه مجلس است و آن روز به گناه مقالات روزنامه جبل المتین مأخوذ شده بود و در اردبیل محبوس بود از حبس خلاصی یافت.^{۱۰}

شیوه و محتوای جبل المتین

نام جبل المتین از سال هفتم انتشار آن به روزنامه مقدس جبل المتین و بعدها به «نامه مقدس جبل المتین» تغییر یافت.^{۱۱} عبارتی که در پایین سرلوحه جبل المتین چاپ می شد، نمودار رویه اعلام شده آن بود: «در این جریده از هرگونه علوم و وقایع و اخبار و پولتیک و سیاست و منافع دولتی و اصلاح قومی و ترقی نوعی بحث کرده می شود». از سال پنجم، شعار روزنامه بدین گونه تغییر یافت: «در این جریده از هرگونه علوم و وقایع سیاسی و منافع ملتی و دولتی بحث می شود».^{۱۲}

مهمترین سالهای دوره سی و هفت ساله انتشار جبل المتین را از نظر محتوا و اهمیت تأثیر آن ده ساله ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۷ هـ. (۱۹۰۰ تا ۱۹۰۹ میلادی) دانسته اند که مصادف بود با سالهای جنبش مشروطه خواهی و سپس کشاکش میان مشروطه و استبداد.^{۱۳} جبل المتین در این دوره به تأثیر رویدادهای ایران انتقادهای بیشتری، اما با ملاحظه کاری درباره

زمامداران و به خصوص شاه، از اوضاع کشور می‌کرد و خواهان رفع استبداد و بنیاد شدن عدالت و حکومت قانون بود و «به نکوهش از فروش فرآورده‌های خارجی در ایران، تشویق مردم به خرید کالاهای داخلی و تأسیس شرکتها و کارخانه‌ها و تشویق به تقلید از نمونه ژاپن می‌پرداخت».^{۱۴}

در سیاست خارجی، *حبل المتین* این دوره هوادار اتحاد مسلمانان و ضد دخالت بیگانگان - به ویژه روسها - ست. با این همه انگلیسی‌ها هم به ظاهر از آن ناخرسند بودند زیرا که توافق بریتانیا و روسیه در تقسیم ایران به دو منطقه نفوذ - معروف به قرارداد ۱۹۰۷ - مورد انتقاد شدید *حبل المتین* قرار گرفت، حال آن که این روزنامه بیشتر ضد روس بود.^{۱۵} مؤلف تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران در این باره نوشته است:

رقابت روس و انگلیس در برخورداری بیشتر از منابع اقتصادی و منافع اکتسابی ایران، در تقویت رقابت میان رجال بی اثر نبود و در نتیجه هر یک از آنان به طرفی وابستگی پیدا می‌کردند. نفوذی که ایان در وضع تحریر مطبوعات فارسی و داخل داشتند به طور غیرمستقیم روزنامه‌ها را هم ندانسته و چشم بسته در پی می‌کشید. بدین نظر وقتی مقاله ای در *حبل المتین* کلکته یا پرورش قاهره یا *ارشاد* فارسی باکو که از آزادی بیان بیشتری در خارج ایران برخوردار بودند در انتقاد از کارهای روس یا انگلیس یا عناصر متهم به حمایت یکی از دو طرف انتشار می‌یافت اشخاص بیطرف در تجزیه و تحلیل و استنتاج آن با احتیاط عمل می‌کردند.^{۱۶}

و با این همه افزوده است که:

با تعطیل روزنامه *اختر و جلب* میرزا آقاخان و روحی و میرزا حسن خان خبیرالملک به ایران و قتل فجیع آنان [...] سنگر مطبوعاتی اسلامبول در عصر مظفری خالی ماند و [...] کلکته توانست با *حبل المتین* این وظیفه را برعهده بگیرد.^{۱۷}

کسروی که درباره مطبوعات این دوره نوشته است:

... روزنامه‌ها در آن زمان نیک و بد را با هم می‌نوشته‌اند، و اگر روی هم رفته را بگیریم سودمند می‌بوده‌اند، و می‌توان یکی از انگیزه‌های تکان‌توده همینها را شمرد. زیرا گذشته از آن که برخی از آنها نیک بوده و راهنماییهای سودمند می‌کرده بعدها نیز این سود را می‌داشته‌اند که از کشورهای اروپا، و از پیشرفت و نیرومندی آنها، و از دانشها و اختراعاتها و مانند اینها سخن می‌رانده‌اند، و مردم را آگاه می‌گردانیده‌اند، و همینها مایه تکان و بیداری می‌شده.^{۱۸}

با همه انتقادش از مدیر *حبل المتین* و روش این نشریه گفته است:

این نامه هفتگی از همه روزنامه‌های آن زمان بزرگتر و به نامتر می‌بود، و در هندوستان چاپ

شده و آزادی برای سخن راندن می داشت. یکی از چیزهایی که مایه رواج آن گردید این بود که حاجی زین العابدین تقی اف پول بسیاری فرستاد که روزنامه به علمای نجف و دیگر جاها بی پول فرستاده شود. از این جا پیوستگی میان روزنامه و علما پدید آمد، و شادروان شیخ حسن ممقانی، که این زمان با فاضل شریانی دو تن «مرجع تقلید» می بودند، به ستایش *حبل المتین* برخاست و مردم را به خواندن آن برانگیخت.^{۱۹}

مؤلف از صبا تا نیما نوشته است:

حبل المتین اگرچه قرائت و نشر آن از طرف دولت ممنوع شده بود (چهار سال آخر صدارت میرزا علی اصغرخان اتابک در سلطنت مظفرالدین شاه)، به ایران می رسید و نقش مهم آن شبیه نقش روزنامه کولکول (جرس) هرتسن در روسیه بود.^{۲۰}

درباره روش روزنامه نگاری نیز کسروی *حبل المتین* را همچون دیگر روزنامه های آن زمان به باد انتقاد گرفته است:

در ایران، روزنامه چه پیش از مشروطه و چه پس از آن راهی برای خود نمی داشت و این است همیشه وارونه نویسیها می کردند. *حبل المتین* به این آک هم گرفتار بود و شما می بینید در این شماره از دادگستری مظفرالدین شاه، یا از کوششها و بیداریهای ولیعهدش محمدعلی میرزا ستایشهای بسیار نوشته، و در شماره دیگر به ناله و فریاد از گرفتاریهای مردم ایران، و ستمگری حکمرانان و ویرانی و فاسادمانی کشور پرداخته است...^{۲۱}

حبل المتین از مشروطه و آزادی و عدالت هواداری می کرد، اما تند نمی رفت. بیشتر ناموران اهل دانش و سیاست در این سالها برای *حبل المتین* قلم زده اند، که از آن میان می توان ملک الشعراء بهار، سید حسن تقی زاده، مجدالاسلام تبریزی، و مستشارالدوله صادق را نام برد. نوشته کسانی هم با امضاء محفوظ درج می شد «مانند سید جمال واعظ اصفهانی که با نام مستعار ۷۴ (= «جمال» به حساب ابجد) امضاء می کرد.^{۲۲}

مؤسسه *حبل المتین* کتابهایی هم انتشار داد که از آن جمله است *میکادونامه* اثر میرزا حسین علی تاجر شیرازی درباره پیروزی ژاپن بر روس (۱۳۲۵ هـ. ق.)، *منتخبات دیوان حکیم قآنی* (۱۳۲۵ هـ.)، و *حاجی بابای اصفهانی ترجمه میرزا حبیب داستان* (۱۳۲۴ هـ.)^{۲۳}.

حبل المتین و ژاپن

روزنامه *حبل المتین* کلکته، چنان که یاد شد در نوشتن آزادتر از روزنامه های داخل ایران بود و به منطقه وسیعی، از اروپا گرفته تا عثمانی و خاورمیانه و آن سوی هند،

می رسید و نزد روزنامه خوانان و دانش آموختگان دارای اعتبار بود، به ژاپن توجه خاص داشت. *علاقة حبل المتین* به ژاپن و رویدادهای مربوط به آن به خصوص با پیشامد جنگ روس و ژاپن فزونی یافت. این جنگ با تکان و تنشهای جنبش مشروطه خواهی در ایران همزمان شد، و در احوالی که ایرانیان مطامع استعماری و ترفند و فشار دو قدرت همسایه، روسیه در شمال و انگلیس در جنوب، را چون کابوسی هراس انگیز می دیدند، طبیعی بود که جریان این جنگ را که در آن یکی از این دو قدرت به سوی شکست رانده می شد با شور و شوق دنبال کنند، و از این که یک کشور تازه به میدان آمده آسیایی در برابر این قدرت پیروز برآمده است اطمینان و امید در دل بپروراندند. مطبوعات ترقیخواه، و از آن میان *حبل المتین*، ژاپن را به ایرانیان نمونه ملتی می شناساند که با عزم و اتحاد و تلاش و به موهبت حکومت ملی و عدالت و آزادی توانسته است یک شبه ره صد ساله برود.

در این احوال گزارشها و تفسیرهای *حبل المتین* از رویدادهای مربوط به ژاپن و جامعه و حکومت و سیاست و خلیقات مردم و رهبران آن شاید بر هر مطلب دیگر فزونی داشت. *حبل المتین* در این سالها نوشته های اصلی خود را به ژاپن اختصاص داد، چنان که از مقاله های اساسی هر شماره آن تفسیری ست زیر عنوان «ملاحظه حال شرق و غرب» که در واقع سرمقاله روزنامه است، و نقدها و تحلیلهای دیگر با سرفصلهایی چون «یکی از رجال با دانش می گوید»، «سیاسی»، «مکتوب یکی از دانایان» یا «مکتوب یکی از موثقیان» یا «مکتوب یکی از خیرخواهان بصیر»، «ریخته قلم یکی از وزرای بادانش ایران» و مانند اینها. سلسله گزارشی هم دارد با عنوان «تاریخ حرب ژاپون» در بررسی اساس و تشکیلات و آموزش و اسلحه و تدارک و مصارف قوای نظامی ژاپن همراه با آمار.

این مقاله که بررسی بازتاب ژاپن و موضوعهای پیوسته با این کشور در *حبل المتین* کلکته است، به طور عمده به این سالها، که از حساس ترین دوره های تاریخ ایران و ژاپن نیز هست، می پردازد و در سه مبحث جداگانه به ترتیب از: ۱- جنگ روس و ژاپن؛ ۲- فضیلتهای ژاپنیان، و ۳- ژاپن همچون نمونه تجدد و ترقی برای ایران از نگاه *حبل المتین* سخن به میان می آید.

اول: جنگ روس و ژاپن

احوال بین المللی مقارن جنگ روس و ژاپن

ژاپن در جنگ با چین (۱۸۹۴-۱۸۹۵ م.) طعم پیروزی را چشیده، اما در نتیجه مداخله

و فشار سه دولت روسیه، فرانسه و آلمان از بیشتر یافته‌هایش محروم مانده بود. دولت ژاپن تأکید داشت که جنگ با چین جنگی برحق بوده است برای رفع زورگویی و استبداد یک دولت متجاوز نسبت به کشور کوچک و دولت ناتوانی چون کره. تسلیم چین به قدرتهای جهانی فرصت مداخله داد. روسیه و فرانسه و آلمان به چین وام دادند و منابع ثروت این کشور را وثیقه برداشتند. در سال ۱۸۹۶ روسیه امتیاز ساختن راه آهن خاوری چین را از مسیر منچوری از آن خود کرد. آلمان هم در مارس ۱۸۹۸ پایگاه دریایی در کباوچو (Kiaochow) و امتیازهای گسترده اقتصادی در ایالت شانتونگ (Shantung) به دست آورد. چند روز پس از آن روسیه پورت آرتور را به اجاره برداشت و دولت چین را به شناسایی موقع خاص روسیه در منچوری واداشت. فرانسه هم بی نصیب نماند و بریتانیا نیز امتیازهایی گرفت.

این تاراجگری قدرتهای استعماری مایه نگرانی ژاپن شد و درمیانه آشوبی که در چین پیش آمد فرصتی برای جبران وضع یافت. در سال ۱۸۹۹ مقاومت چینها در برابر تاراج خارجیها به صورت شورشهای دامنه دار بروز کرد. شورشیان راههایی را که به پکن می رسید گرفتند و نمایندگان خارجی را در محاصره آوردند و با این کار مداخله فوری دولتهای طرف پیمان با چین را ناگزیر ساختند. در این میان تنها ژاپن در وضعی بود که توانست به درخواست دولتهای غربی و به خصوص انگلیس نیروی عمده ای به سرعت به آن جا برساند، و سهمی از غرامت هنگفتی که قرار شد چین بپردازد به دست آورد.

در برابر این پیروزی نظامی و سیاسی، روابط ژاپن با روسیه تیره تر شد. روسیه از نقشه ها و عملیات آزاد کردن نمایندگان خارجی در پکن دورنگهداشته شد. آن دولت هم گسترش شورش به ایالات شمال شرقی چین را بهانه ساخت و سراسر منچوری را اشغال کرد.

در کره نیز گردش احوال، پس از پیروزی بر چین هم، بر مراد ژاپن نبود. شورشی در آن جا درگرفت و روسیه به این بهانه در میان آمد. قدرت حکومت تزاری در منچوری و کره روزافزون و مایه دردسر بزرگی برای ژاپن شد. یک نتیجه این وضع، نزدیک شدن ژاپن و بریتانیا بود زیرا که این دو علاقه مشترک در مخالفت با توسعه ارضی روسیه داشتند. دولت ژاپن نخستین مزیت اتحاد با بریتانیا را آزادی عمل یافتن در کره می دانست. هر دو دولت می خواستند که وضع وجود را در چین تضمین کنند و روسیه را از الحاق منچوری جلوگیری کنند. پیمان اتحاد که در ۳۰ ژانویه ۱۹۰۲ امضاء شد این واقعیت را که «ژاپن علاوه بر منافع که در چین دارد، به درجه ویژه از نظر سیاسی و نیز تجاری و

صنعتی در کره هم ذی علاقه است» شناخت. دو کشور توافق کردند که اگر یکی از آنها درگیر مخاصمه ای در شرق دور بشود، دیگری بیطرف بماند.

جنگ روس و ژاپن دو سال پس از امضای پیمان اتحاد با بریتانیا در گرفت. این جنگ برای ژاپن‌ها خواستنی‌ترین چیز بود. نظامیان با شوق به جبهه‌ها شتافتند و اکثر مردم هم بر این عقیده بودند که ژاپن راهی جز جنگ ندارد. در ماه آوریل ۱۹۰۲ روسیه با بیرون بردن نیروهایش از منچوری موافقت نموده، اما خلاف عهد نشان داده بود. ژاپن در ژانویه ۱۹۰۴ حداقل شرایطی را که پذیرفتنی می‌دانست به صورت اولتیماتوم ارائه نمود، و چون پاسخ مساعد نرسید در تاریخ ۶ فوریه مذاکره و روابط سیاسی را با روسیه قطع کرد و روز ۱۰ فوریه اعلان جنگ داد.

ژاپن از این جنگ پیروز برآمد، و در پیمان پُرتسموت (Portsmouth) که در ۵ سپتامبر ۱۹۰۵ امضاء شد، روسها پذیرفتند که منافع اعلامی سیاسی، نظامی و اقتصادی ژاپن را در کره بشناسند، اجاره شبه جزیره لیاوتونگ (از چین) را به ژاپن انتقال دهند، و راه آهنی که پورت آرتور را به موکدن می‌پیوست و همچنین نیمه جنوبی جزیره ساخالین را با حقوق خاص ماهیگیری به ژاپن واگذارند.^{۲۴}

حبل المتین بارها به مناسبات ژاپن با قدرتهای جهانی در مدت این جنگ پرداخته و اخبار مربوط به آن را آورده، که بر روی هم دایره بر تلاش ژاپن برای برکنار نگه داشتن این قدرتها از کمک به حریف، به خصوص زغال رساندن به سفاین روس در بالتیک است، و دور هم نمی‌دیده است که کار ژاپن با آلمان در این قضیه به جنگ بکشد. از این گونه گزارشها نمونه‌هایی نقل می‌شود:^{*}

قونسل دولت ژاپون مقیم بمبئی به موجب خبری که از دولت متبوعه خود یافته رسماً چنین اشاعت می‌دهد که کشتی کزومه ژاپون «شیراناکا» به تاریخ دوازدهم جهاز انگلیس (فونگ) را که حامل اشیاء ممنوعه جنگ بوده و به جانب بندر آرتهر می‌رفت گرفتار نمود (ش ۷، سال دوازدهم، ۷ شعبان ۱۳۲۲ / ۱۷ اکتبر ۱۹۰۴).

گزارش روز به روز خبرهای جنگ

در ماههای جنگ ژاپن با روس، صفحه‌هایی از حبل المتین ویژه گزارشهای روز به روز آن، بیشتر حاوی اخبار جبهه و فعالیت‌های سیاسی مربوط به جنگ است. برای

* نویسنده مقاله، از این جا به بعد (تا «اثر جنگ برای ایران: نگرانیها و امیدها»)، در زیر هر عنوان، نمونه‌های متعددی از روزنامه حبل المتین نقل کرده است که به سبب محدود بودن صفحات مجله تنها در هر مورد به ذکر دوسه مثال بسنده کردیم. ایران شناسی

نمونه، شماره ۷ سال دوازدهم (۷ شعبان ۱۳۲۲ / ۱۷ اکتبر ۱۹۰۴) در اخبار رویدادهای دو روزه ۱۲ و ۱۳ اکتبر، هفده گزارش از جنگ روس و ژاپن دارد، بیشتر دائر بر پیروزی ژاپنیا، مانند این خبرها:
 ۲ شعبان - ۱۲ اکتبر:

- تلگرافی که از شنکایی [شانگهای] به دیلی تلگراف رسیده ظاهر می دارد که در جنگ لیانوانگ قوت قلب و شجاعت جنرل ندزو مایه فتح و کامیابی ژاپون گردید...
 - مخبر روتر که در اردوی جنرل اوکو است یوم شنبه تلگرافاً خبر می دهد که مارشال اویاما سنگرهای خود را محکم نموده و حکم پیشقدمی به جانب میسره لشکریان روس داده است.
 - کشتی جنگی ژاپون [۰۰۰] که ۱۷ ستمبر [سپتامبر] غرق شده بود ۱۹۷ نفر را بیش حامل نبوده است.

در شماره ۱۵ سال دوازدهم، ۱۱ شوال ۱۳۲۲ / ۱۹ دسامبر ۱۹۰۴ از جمله خبرهای زیر را می خوانیم:
 ۲۸ رمضان - ۷ دسامبر:

- مخبر روزنامه از توکیو خبر می دهد که مجدداً دپروز پنج ساعت سرداران روس و ژاپون به اتفاق جنگ را موقوف داشتند چه روسیان برای دفن اموات خود چنین خواهش کرده بودند.
 - غرق چند کشتی روس در بندر آرتهر.

ستون «تاریخ حرب ژاپون»

حبل المتین که در سراسر دوره جنگ روس و ژاپن رویدادهای آن را روز به روز دنبال می کرد و در هر شماره تفسیر ویژه و خبرهای گوناگون درباره آن داشت، صفحه هایی از هر شماره را در سال دوازدهم خود (۱۹۰۴-۱۹۰۵) به یک دوره بررسی و گزارش با سرفصل «تاریخ حرب ژاپن» اختصاص داد و گزارشهایی از وضع نظامی و نیروهای رزمی ژاپن و آموزش و اسلحه و تدارک آن می نوشت.

گزارشهای حبل المتین در این موضوع باید کوششی بوده باشد برای توجه دادن اولیاء دولت و مردم ایران به اهمیت کار نظام و سامان و سازمان دادن آن. چنان که در شماره ۱۹ سال دوازدهم فهرستی از هزینه نظامی ژاپن نگاشته و ارقام مصارف نیروهای زمینی و دریایی ژاپن را در سالهای ۱۸۷۷ تا ۱۹۰۲ به دست داده تا «معلوم شود از بیست و پنج سال قبل بر مصارف دولت مشارالیه چقدر افزوده است.» از جمله در شماره ۲۷ سال دوازدهم (۴ صفر ۱۳۲۳ / ۱۰ آوریل ۱۹۰۵) درباره مدارس نظامی ژاپن نوشته است:

اصول و قانون تدارک ضابط (= افسر) جهت اردوها عین اصول آلمانیان است. جوانانی که میل

دارند ضابط بشوند اگر در آای خانه ها می باشند و بدین هوس بیفتند [۰۰۰] اقتضا می نماید از عموم تعلیمات امتحان بداند.

و در ژاپنیا شش مکتب رشد به عسکری دولتی هست که در هر یک صد و پنجاه شاگرد موجود است، و در این مکتب سه سال بعدالتحصیل امتحان داده بیرون می روند که سالی سیصد نفر از این مکتب شاگرد فارغ التحصیل خارج شده داخل می شود به مکتب اعدادی عسکری در توکیو می باشد...

آماده نبودن روسها و تدارک ژاپنی ها

حبل المتین بارها از اختلاف سرداران روس درباره نقشه و سیاست جنگی یاد کرده و نتیجه گرفته است که این تدبیرها هر بار با شکست روبرو شد. چنان که در شماره ۷، سال دوازدهم (۷ شعبان ۱۳۲۲ / ۱۷ اکتبر ۱۹۰۴) آن می خوانیم:

... پیشامد جنگ بر ما ظاهر داشت که جمیع تصورات اولیه که عموم سیاسیون را در غلبه روس در این جنگ بود باطل بوده [۰۰۰] در اقصای شرق هر قدر دولت روس لشکر به میدان آرد ژاپون در مقابل آن همان مقدار لشکر می تواند حاضر نمود، و نیز قوه مالیه ژاپون در داخله خود و استعداد ملت در همراهی به دولت تا اندازه ای ثابت می نماید که ملت ژاپون هرگز دولت خود را به خویش واگذار نخواهند نمود [۰۰۰] و هنوز اعتبار ژاپن در اروپا و امریکا به پایه ای ست که در حصول قرض هیچ گاه متردد و درمانده نشده [۰۰۰] دولت روس نیز در تدارک قرضه جدیدی از خارجه است و تاکنون مقضی المرام نگردیده [۰۰۰] اعلانی که از جانب پادشاه ژاپون برای آگاهی ملت اشاعه یافته نیز ظاهر می دارد که دولت ژاپون تدارک این جنگ را برای مدتی مدید دیده است.^{۲۵}

پیروزیهای پی در پی ژاپن و عقب نشستن روسها

حبل المتین از همان نخستین ماههای جنگ، شکست روس را محتوم می بیند، و سرانجام در مقاله سیاسی شماره ۲۲ سال دوازدهم (۲۲ ذیحجه ۱۳۲۲ / ۲۷ فوریه ۱۹۰۵)، به دنبال سقوط پورت آرتور، کار جنگ را یکسره می داند:

... مسلم شد که روس را در شرق الشرق تاب مقابله با چنین خصمی نیست [۰۰۰] بندر آرتهر

کلید منچوریا، و منچوریا مفتاح فتوحات چین در کلیه ممالک فرزند آسمان است.

چند ماه پیش از آن هم حبل المتین در ۱۴ نوامبر ۱۹۰۴ / ۵ رمضان ۱۳۲۲ (ش ۱۱، س دوازدهم) در تفسیری بر رویدادهای جبهه، زیر عنوان «یکی از رجال با دانش می گوید» نوشته بود:

... خیالات روسیان درباره ژاپن تغییر کلی کرده به نحوی که پس از رسوایی و شکستهای پی در

پی و خسارت‌های گوناگون، از تحریرات و تقریرات متهورانه سابقه خود نام و پشمان گشته به زبانهای مختلف عذر خطاهای گذشته خود را می‌خواهند - و نیز هیبت و سطوت ژاپون به نحوی در دلهایشان جایگزین شده که جرأت این که بگویند جنگ به دلخواه ما خواهد شد ندارند، و به لیت و لعل روزگار می‌گذرانند. گاهی دل خود را به این خورسند [خرسند] می‌نمایند که چنانچه [جنان که] سابق بر این پس از دوست سال تسلط تانار و مغول بر ممالک روسیه، روسیان متفق شده مملکت خود را به قوت اتحاد از قبضه اقتدارشان بیرون کردند، حال نیز ممالک منچوریا را که ژاپون از قبضه روس خارج و به تصرف خود آورده مجدداً خواهند گرفت و نام ژاپون را از صفحه هستی محو خواهند کرد.

لکن [...] مغولانی که روسیه توانستند از بلاد خود خارج کنند و ملکشان را از چنگشان بیرون آرند، جماعتی بودند وحشی و بی عقل و دانش، عاری از سیاست و تمدن و کیاست با دل‌های مملو از نفاق و خودپسندی و نفسانیت آرام طلب راحب دوست شهوت پرست. برعکس ژاپونیان که لذت وطن دوستی و قومیت و مزه برادری [...] را چشیده و شهد اتفاق و اتحاد و شیرینی ملک‌گیری و کشورستانی و ترقی دولت و ملت در گلویشان چکیده....

عاقبت اندیشی ژاپن و جنگ افروزی وزرای روس

حبل‌المتین سران روسیه را مسؤول جنگ دانسته و آنها را نکوهیده است که با وجود شکست در جنگ باز از سر غرور و غفلت مانع صلح اند. یک روز پیش از پایان جنگ، در شماره ۲ سال سیزدهم آن (۴ رجب ۱۳۲۳ / ۴ سپتامبر ۱۹۰۵) می‌خوانیم:

محرک ژاپن خیالات دوران پیش روس در اقصای شرق و علت این جنگ خلاف عهدی بود که دولت مشارالیه در تخیله منچوریا نمود.

در شماره ۱۸ سال دوازدهم (۱۷ ذی‌قعدة ۱۳۲۲ / ۲۳ ژانویه ۱۹۰۵) پس از انتقادی تند از کرویات‌تکین و رجزخوانی و خودستایی این سردار روس پیش از عزیمت به جبهه افزوده است:

این گونه وزرای کوتاه نظر نزدیک بین مغرور بسی می‌شود که دولتی را به بلاهای ناگهانی گرفتار نموده [...] یک سلطان صلح طلب خوش نیت را مجبور به جنگ می‌نمایند.

ستایش سران و سرداران ژاپن

در ماه‌های درگیر بودن روس و ژاپن، حبل‌المتین بارها به تحسین دولتمردان و سران نظامی ژاپن برآمد. در شماره ۷ سال دوازدهم (۷ شعبان ۱۳۲۲ / ۱۷ اکتبر ۱۹۰۴) می‌خوانیم:

جنگ یتانی ثابت نمود استعداد ژاپونیان را چه در حمله بر خصم و چه در مدافعه از دشمن، و

برعکس محقق ساخت که هیچ یک از این دو قابلیت در [...] جنرل کروپاتکن موجود نیست. در همین شماره آمده که مفسران روس هم ناچار به تحسین ژاپونیان شده اند چنان که روزنامه نویوریما^{۲۱} نوشته است:

چه کرده اند ژاپونیان [...] که اهل عالم جمیعاً از انتصارات و فتوحات آنها قرین دهشت و تعجب اند [...] جنگهای ژاپونیان [...] نقل هر مجلس و شمع هر محفل گشته. مگر نه عالم سیاست امروز واله و حیران اعمال کوروکی و اوکو [سرداران ژاپنی] شده اند و آنان را صاحب جودت تامه در فنون حریه می دانند؟

ژاپنیا و روسها: مردان عمل در برابر اهل شعار

در شماره ۴۲ سال دوازدهم (۲۰ جمادی الاول ۱۳۲۳ / ۲۴ ژانویه ۱۹۰۵) زیر عنوان «مکتوب یکی از دانایان» در تفسیر رویدادهای جنگ می خوانیم:

... روسها چه کرده اند و می کنند. از ابتدای جنگ تا یومنا هذا دست بسته و زبان گشادند. در اوایل از بی تربیتی و بی ادبی ژاپنیا چها گفتند [...] روسها فرار را رجعت نام نهاده و رجعت منظم را قریب به ظفر غلغله در عالم انداختند. تا امروز هزار و هشتصد توپ ژاپون از روسها گرفته یک بار به توکیو خبر دادند ولی روسها روزی چهار توپ از ژاپون گرفتند یک ماه تمام نوشتند.

امروز هرچه شنیدیم ژاپنیا کردند گرفتند رفتند، و برعکس هرچه خواندیم روسها خواهند کرد خواهند گرفت خواهند رفت. بعد از شکستهای فاحش، در فرار هم به قول خواهیم کرد ثابت و برقرارند.

حبل المتین خویشتنداری ژاپنیا را در برابر خودستایی حریف می ستایند. در شماره ۱۸ سال دوازدهم (۱۷ ذیقعده ۱۳۲۲ / ۲۳ ژانویه ۱۹۰۵) زیر عنوان «مکتوب یکی از خیرخواهان بصیر» به کوروپاتکین فرمانده قوای روس سخت تاخته است:

از آدمی مثل قره پانکین این نقشه کشی بعید نیست زیرا غیر از بگیر و ببند و بکش درسی نخوانده، خاصه کبر و غروری هم اگر مزید آن صفات شود، چه این گونه اشخاص [...] هرگز از عاقبت کار نیندیشند و می گویند سخنانی که در نزد هیچ خردمند دانشور پسندیده نباشد [...] که یکی از آن جمله نطقی ست که جنرل مشارالیه در هنگامی که روانه میدان حرب منچوریا بوده [...] در ایستگاه راه آهن [...] در مجمع بزرگان جامی را پر از شامپین نموده و به دست گرفته گفت: «می نوشم به سلامتی اردوی شما. امیدوارم بعد از چهارماه در توکیو در تیاتر - بازیگرخانه - اکتریها - دختران رقاص - ژاپون را دور خود جمع نموده در آن جا به سلامتی شما شامپین نوشیده صدای هورا را با تلگراف به گوش شما برسانم...

جنرالهای ژاپون هم هکذا نطق نمودند، که از آن جمله امیرالبحر دولت مشارالیهامیرال توگوست وقتی که می خواست سوار کشتی شود و عسکر خود را به جهازات جنگی درآورد [...] آن امیرالبحر با تمکین معنی مردمی و جوهر غیرت ندا در داد: ای برادران من! گمان نمی کنم که شما از وظیفه خود آگاه نباشید ولی باز یادآوری می نمایم. اینک آماده شده ایم جهت حرب و مقابله با دشمن دژخیم بی انصاف [...] تکلیف ما یا فتح است و یا مرگ، و بدانید این سخنان را به من نشئه شامپین نمی گوید بلکه نشئه ماده عشق وطن مقدس می گوید. حالا که دانستید وظیفه یا مرگ است یا به دست آوردن شرف، بفرماید به میان تابوتهای خود و ماده مرگ (سپس با سینه و با دست خود به جانب کشتیها اشاره نمود). این سخن توگو که می گوید نشئه شامپین نیست، کنایه به نطق قره پاتکین می باشد. هوشمندان عالم انسانیت در نطق سردار اروپایی و امیرالبحر آسیایی تأمل و دقتی نموده خواهند فهمید تفاوت ره از کجاست تا به کجا.

ادب و منانت و اتحاد ژاپنیا

حبل المتین امتیاز اخلاقی مردم ژاپن را از مایه های پیشرفت و پیروزی این ملت شناخته است. شماره ۵ سال سیزدهم حبل المتین در تفسیری با عنوان «ریخته قلم یکی از وزرای با دانش ایران» شرح حالی از توگو، درباردار ژاپنی، آورده و نوشته است: آدم بسیار مستقیم الاطواری ست. چون پیوسته به کار و تبعات خود اشتغال ورزیده اخلاق او ضایع نشده، و فوق العاده اعتنا به رعایت اقتصاد دارد.

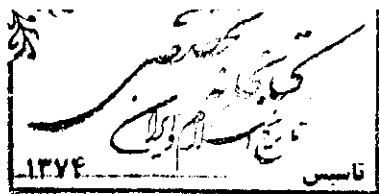
و نتیجه گرفته است که:

این اخلاق پسندیده و خوی گزیده است که امروز ملت ژاپون را مغبوط عالم مدنیت ساخته و به درجه ای ارتقاء داده که دشمن هم در توصیف او بی اختیار است.

در برابر این امتیازهای ژاپنیا، ضعف اجتماعی و نافرمانی و ناهمدلی مردم روسیه را با دولت خود از موجبات شکست این یک شناخته و در تفسیر سیاسی شماره ۲۲ سال دوازدهم (۲۲ ذیحجه ۱۳۲۲ / ۲۷ فوریه ۱۹۰۵) نوشته است:

بعد از قبضه ژاپن بر بندر آرتهر غالب سیاسیون را عقیده این بود که جنگ اقتصادی شرق خانمه پذیرفت [...] مسلم گردید که روس را در شرق الشرق تاب مقابله با چنین خصمی جسور نیست [...] بالاتر از همه جسارت ملت و اغتشاشات اندرونی روس است که [...] کمر دولت را دوتا نموده [...] خساره ای که در این جنگ از ملت جاهل به دولت روس عاید گردید از خسارات وارده خصم برتر و بالاتر است...

تحسین ژاپن برای نگرقتن خسارت جنگ

حبل المتین در ماههای آخرجنگ روس و ژاپن و روزهایی که گفتگوهای صلح در جریان بود در گزارشها و تفسیرهای پی در پی نگرانی نشان می داد که با سرسختی سران روس در نپذیرفتن پرداخت خسارت جنگ، کار به صلح نینجامد (شماره ۴۵ سال دوازدهم، ۱۲ جمادی الثانی ۱۳۲۳ / ۱۴ اوت ۱۹۰۵). اما سرانجام قرار صلح با دادن امتیازهای ارضی و اقتصادی از سوی روسیه، گذاشته شد و ژاپن خسارت نقدی نگرفت چون نه مقتضی بود و نه امید وصول آن می رفت. حبل المتین این توافق را به پای گذشت و صلح خواهی و صفای باطن امپراتور ژاپن گذاشت و در تفسیر سیاسی شماره ۲ سال سیزدهم خود (۲ رجب ۱۳۲۳ / ۴ سپتامبر ۱۹۰۵) به ستایش آن پرداخت:

اعلیحضرت میکادو امپراطور ژاپون به ابراز متتها درجه همت جنگ اقصای شرق را خاتمه فرمود، و به شهرت صلح خواهی و تهذیب اخلاق غلغله در جمیع اروپا افکند، و عامه اروپا بیان را حسن انسانیت و تمدن و صلح خواهی آموخت. جمیع سیاسیون اروپا را علوهمت میکادو محو و مات نموده است...

حبل المتین به دنبال این تفسیر سراپا تحسین از ژاپن نتیجه می گیرد که دریافت نکردن غرامت جنگ به حال آن دولت سودمندتر است...

اثر جنگ برای ایران: نگرانیها و امیدها

جنگ روس و ژاپن و شکست روس و موج تحولی که این رویداد در افکار جهانیان و سیاست عالم فرا آورد، در کار ایران نیز اثر داشت. از نظر داخلی، مهمترین پیامد شکست روسیه بالا گرفتن جنبش مشروطه خواهی بود، زیرا که ایرانیان از سویی می دیدند که یک کشور آسیایی که تا چند سال پیشتر نام و آوازه ای نداشت بر یکی از قویترین دولتهای آسیایی پیروز آمده است؛ و از سوی دیگر امید داشتند که دولت تزاری با این شکست به سامان دادن حال و کار خود سرگرم شود و سایه تهدید و فشار آن، دست کم تا مدتی، از سر ایران برداشته شود.

این موج جهانی هرچند که تحول داخلی ایران را، به صورت اعطای قانون اساسی به ملت و سپس شکست استبداد صغیر، سرعت بخشید، و رویه کار دگرگون شد، اما با آماده نبودن ایرانیان برای بهره بردن از فرصت و ترفند سیاستهای خارجی و بازی قدرتهای استعماری، امیدها چندان به بار نیامد. نشانه هایی از ضعف قدرت دولت روسیه پیدا شده بود، چنان که به نوشته حبل المتین در شماره ۳۲ سال دوازدهم (۲۲ ذیحجه ۱۳۲۲ / ۲۷ فوریه ۱۹۰۵):

از رئیس تلگرافخانجات مشهد مقدس، خیرالدوله، امر شد که مأمورین مزبور (تلگرافچیهای

روس) را هیچ گونه اختیار نیست که به خدمت مرجوعه دولت متبوعه خود اقدام نمایند. گویا حکمی فرستاده که از خراسان تا سیستان صاحب‌منصبان تلگرافی روس را به هیچ نقاط تلگرافی راه ندهند [...] یک ماه و نیم است از این ققره می‌گذرد هنوز جوایی از طرف دولت روسیه داده نشده و صاحب‌منصبان مزبور از نرسیدن جواب زیاده مأیوس شده اند....

اما با پایان گرفتن جنگ

دست روسها در ایران باز شد و برای رفع سوء تأثیر شکست ایشان در برابر ژاپون به اظهار وجود مقتدرتری در ایران گراییدند [...] دخالت بیجای روس و انگلیس در این کشور مصیبت زده با شکست مسلم در برابر ژاپون و بوئرها به جای آن که تعدیل شود عملاً افزوده تر و نمایان تر گشت.^{۲۷}

از سوی دیگر، دولت تزاری زمینه یافته بود که حضور خود را در خلیج فارس چشمگیر سازد. *حبل‌المتین* در شماره ۱۴ سال دوازدهم (۲۴ رمضان ۱۳۲۲ / ۵ دسامبر ۱۹۰۴) نوشت:

جماعتی را گمان این است که هرگاه بین دریای هند و چین کار بر جہازات باتیک دشوار و بنا شود روس از نو تهیه زغال دیده منتظر ماند، مجبوراً جہازات خویش را در سواحل خلیج فارس خواهد کشید.

پیش از آن هم روسیه با اقدام دیگری نگرانی دولت بریتانیا را، که همیشه می‌خواست رقیب را از خلیج فارس دور نگهدارد، تازه کرده بود. ادوارد براون نوشته است:

در سال ۱۹۰۳ خط کشتیرانی دولت روس میان اودسا و خلیج فارس برقرار شد و دو کشتی تازه هم برای این مسیر ساخته شد. روسیه همچنین پیشنهاد کرد که یک کشتی جنگی برای همیشه در خلیج فارس مستقر کند.^{۲۸}

انگلیس نیز، مانند روسیه، فرصتی را که در چین از دست داده بود در جایی دیگر می‌جست. *حبل‌المتین* در اشاره به این واقعیت در شماره ۵ سال سیزدهم خود (۲۵ رجب ۱۳۲۳ / ۲۵ سپتامبر ۱۹۰۵) نوشت:

از چهل سال قبل توجه روس و انگلیس [...] معطوف به پسر آسمان و مملکت آسمانی بود [...] ولی قدرت نمایی ژاپون در جنگ اقصای شرق خط بطلان بر نقوش جمیع سیاسیون غرب در شرق الشرق کشید - یعنی دندان طمع را از چین غریبان کنند...

این مسأله نیز از مسلمات اولیه است که سیاسیون اروپا [...] دست به روی دست نگذارده از پای نخواهند نشست، یعنی لامحاله خنک توجه را به جانبی خواهند جهانند. اینک لازم است غور و فکر نموده از قرآن سیاسی متذکر گردیم که از این و بعد توجه سیاسیون مغرب به کدام

جانب بیشتر مطوف خواهد شد و کدام ملت و دولت را به هلاکت و دمار نزدیکتر خواهند ساخت.

آنچه محقق و ظاهر است امروزه مرکز اهمی در آسیا که موضوع رقابت باشد جز ایران [...] نیست.

حبل المتین در همان گرما گرم جنگ روس و ژاپن در ۳ آوریل ۱۹۰۵ (ش ۲۶، س دوازدهم، ۲۷ محرم ۱۳۲۳) نوشته بود:

رعب و هیبت ژاپن بر قلوب جمیع دول اروپا نقشه گرفت. از یک طرف آلمان زیان به تملق گشوده؛ از طرف دیگر فرانسه خوشامدگو شده؛ انگلیسها که از آغاز جنگ میداندار او بودند حالا خواستگار اتحاد ثانوی با ژاپن شده (ژاپن و بریتانیا پیمان اتحاد پنج ساله ای در سال ۱۹۰۲ بسته بودند) که انگلیس، ایران و افغانستان را به بلعد (!) و ژاپن چین را. ژاپونها سکوت نموده جواب هیچ یک را نمی دهند، ولی سیاسیون می دانند که ژاپن را مقاصد کلیه مخالف است با انگلیس، که اول رقیب انگلیس در آسیا اوست. هرگز از این و بعد ساز مؤاخات نخواهد زد و عقد اتحاد نخواهد بست. آن اتحاد را هم که برای مدت معین با انگلیس نمود محض آن بود که در قوای دول اروپا تجزیه اندازد [...] گذشته بر این دولت انگلیس را از آن اتحاد چه فایده حاصل شده. از آن اتحاد هم ژاپن فایده گرفت.

و اگر تصور شود که رقیب انگلیس، روس، مضمحل شده از کار عقب ماند، رقیب دیگر قوی تر از روس برآ و بحرأ برای انگلیس پیدا شد. خیالات بلند ژاپن فقط محدود به شرق الشرق نیست...

و گفتنی ست که افزوده است:

جماعتی از سیاسیون را عقیده این است که سومین جنگ ژاپن (پس از جنگ با چین و روس) با انگلیس خواهد بود. داخل ده سال منتظر چنین حادثه عظمی باید بود. درگیری ژاپن در جریان جنگ جهانی اول نه با انگلیس، که با آلمان پیش آمد، که برای بریتانیا هم زیانبار بود و ژاپن از این فرصت برای توسعه و تحکیم نفوذ خود در سرزمین پهناور چین سود جست.

ژاپن هم در زیر شعار «آسیا برای آسیاییها»، که بعدها رنگ دیگری پیدا کرد، در پی جهاننداری بود. حبل المتین در شماره ۳۴ سال بیستم (۱۹ مه ۱۹۱۳) ترجمه مقاله ای را از «روزنامه روسیه» زیر عنوان «ژاپن و خیالات او در آسیا» به نقل از روزنامه چهره نما، چاپ مصر، درج کرد که در آن گفته شده است:

دیرزمانی ست که دولت ژاپن در این فکر است که تمام دول آسیایی را در زیر لوای متحدانه و

حمایت عالی خود در آورد و آنها را از هجمات [I] دول اروپا محفوظ نماید، و در این وقت حاضر که جنگ بالکان مشعل مهمی در ساحت اروپا افروخته ژاپون این فرصت را غنیمت دانسته [...]. مقدماً توجه خود را به طرف عثمانی معطوف داشته [...]. ژاپونها می گویند قشون دول بالکان مقدمه قشون اروپا [اروپا] است که ناگهان حمله ور گشته اند و به تدریج فکرشان تجاوز آسیا و محو آثار گرانبهای اهالی آسیاست و ما باید جداً در چاره این خطرات مهیبه اروپا بیان برآیم. نیویورک هرالد تلگرافاً خبر یافته که امپراطور و امپراطریس حالیه ژاپون هر یک خطابه مفصل و مهمی خوانده اند و به واسطه اهمیت عبارات خطابه ها که راجع به عنوم اهالی آسیا از مرد و زن بوده دانایان ژاپون مستور داشته اند.

سالها بعد، در ۲۵ اوت ۱۹۲۴ (شماره ۹، سال ۳۲)، هشدار حبل المتین را به ایرانیان برای خواب تازه ای که سیاست بازان غرب برای کشورشان دیده اند می خوانیم:

ایران خوار مایه ترقیبات سیاسی و اقتصادی دنیا گردیده. ایرانیان امروزی تنگ اولاد بشر آمده اند...

هان، ای هموطنان عزیز بدانید و آگاه باشید که دوره تنبلی سپری آمدی، ابام خرابکاری گذشته؛ مسأله مهاجرت یک از تهدیدات بزرگی است که امروزه از دور متوجه ایران هم تواند گردید، و گویا هیچ تصور عاقبت وخیم آن را نمی نماید. یک از فلاسفه بزرگ امریک در موقمی که قانون منع مهاجرین آسیا [به خصوص برای جلوگیری از مهاجرت ژاپونیان] را از کانگرس [کنگره] می گذرانند، به جواب پروتستهای ژاپون اظهار داشت:

« آسیا هنوز ممالک مخروبه دارد که تا دو سه قرن دیگر محتاج نیست که به جانب اروپا و امریکا مهاجرت اختیار کند. فقط در آسیا هند و چین و ژاپون است که نفوسش زیاد و قابل الهجره معلوم می شود. اما هندوستان اگر به اصول فن عمرانی کار بشود گنجایش سکونت ششصد و پنجاه میلیون نفوس را دارد و اینک بیش از سیصد و اندی میلیون دارای نفوس نیست. علاوه بر این در پهلوی هندوستان خرابه ای مانند ایران موجود است که قابلیت یک صد و پنجاه میلیون سکنه را دارد و فعلاً نفوسش برده میلیون بالغ نیست [...]. علاوه بر این برای عمله جات و سرمایه داران هیچ نقطه ای بهتر از ایران موجود نیست چرا که ایران مملکتی است دست نخورده، و ثروت طبیعی آن سر بسته و تالی امریک است. خوب است مهاجرین ژاپون که عطف توجه بر امریک نموده، رخ به جانب ایران کرده این مملکت زرخیز پر نعمت را عمران بخشند...»

یادداشتها:

۱- ناصرالدین پروین، «روزنامه مقدس حبل المتین، در ایران شناسی، ش ۳، سال پنجم (پائیز ۱۳۷۳)، ص ۴۷۰-۴۸۸.

۲- محمد محیط طباطبائی، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، ۱۳۶۶، ص ۹۹-۹۶. نیز رک. نوشته ادوارد براون، ص ۴۶۹، در مآخذ زیر:

Edward G. Browne; A Literary History of Persia, vol.IV, Modern Times (1500-1924), Cambridge, 1953.

۳- پروین (رک ۱)، ص ۴۸۱-۴۸۲.

۴- ادوارد براون، مطبوعات و ادبیات ایران، ترجمه محمد رضا عباسی، ج ۲، ص ۳۲۴.

۵- رک. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ۱۳۵۹ (چاپ پانزدهم)، ج ۱، ص ۶۳.

۶- پروین (رک ۱) ص ۴۷۰-۴۷۱.

۷- همان، ص ۴۷۳؛ و کسروی (رک ۵)، ص ۱: ۲۷۶-۲۷۷.

۸- همان، ص ۴۲:۱. نیز نوشته است: «دارنده این روزنامه نمونه روشنی ست از کسانی که نان خوردن را با کوشش در راه توده درهم آمیزند» (ص ۱۲۵:۱) و در دنبال این سخن و هم در مناسبتهای دیگر از مؤیدالاسلام انتقاد کرده است (برای نمونه رک: ص ۱۰۴:۱ و ۱۰۶).

۹- مانند این که «هرکسی که به سرکاری آمده، هنوز به کاری برنخاسته و آزموده نگردیده، به شیوه شاعران، ستایش از او می کرده [...] از محمد علی میرزای ولیمهد، ارفع الدوله و عین الدوله و دیگران ستایشهای گزافه آمیز بسیار می کرده و [...] چون عین الدوله وزیر اعظم گردید این خود را به آن فروخت، و از آن زمان حبل المتین را جز «عین الدوله نامه» نتوان خواند...» (همان، ص ۴۳:۱، و نیز رک: ص ۴۴:۱ و ۱۵۳).

۱۰- ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶، بخش اول، ص ۲۱۱.

۱۱ و ۱۲- پروین (رک ۱)، ص ۴۷۵.

۱۳- همان، ص ۴۸۱-۴۸۲.

۱۴- همان، ص ۴۸۱.

۱۵- همان، ص ۴۸۴.

۱۶- محیط طباطبائی (رک ۵)، ص ۸۹-۹۰.

۱۷- همان، ص ۹۰.

۱۸- کسروی (رک ۵)، ص ۴۴.

۱۹- همان، ص ۴۴:۱. اسلام گرایی نمودن حبل المتین حاج زین العابدین تقی یف را بر آن داشت که پنج هزار نسخه از آن برای توزیع را بگان میان روحانیان مقیم عتبات و ایران و نیز شماری از بازرگانان و دانش آموختگان خریداری کند، و این یاری تقی یف ده سال ادامه یافت (رک. پروین (رک ۱)، ص ۴۸۲). نشان علاقه مردم و حتی مقامهای حکومت به خواندن حبل المتین این که در «سفرنامه نظام الملک»، در یادداشت روز جمعه ۱۹ ذی قعدة (درواه شیران) می خوانیم: «... در این روز پاکتی هم از حضرت صدارت که به فارس برده بودند و از آن جا آوردند با سه طغرا روزنامه حبل المتین و غیره خدمت حضرت آقای آوردند [...] تقریباً یک ساعت از شب گذشته به اندرون تشریف بردند و نماز خواندند و قدری ملاحظه روزنامه فرموده چهار ساعتی صرف شام فرموده راحت کردند.» (میرزا

عبدالوهاب خان نظام الملک، «سفرنامه تهران به شیراز نظام الملک»، در فرهنگ ایران زمین، ج ۱۳، ص ۱۸۸-۲۷۸.

۲۰- یحیی آرزین پور، از صبا تا نیما، تهران، ۱۳۵۵، ص ۱: ۲۵۲، نقل از: باولویچ، تریا و ایرانسکی، انقلاب مشروطیت ایران، ص ۵۲.

۲۱- کسروی (رک ۵)، ص ۱: ۴۳.

۲۲- پروین (رک ۱)، ص ۴۷۲.

۲۳- همان، یادداشت ۱۰ در زیرنویس.

۲۴- نقل به اختصار از مآخذ زیر: هاشم رجب زاده، تاریخ ژاپن از آغاز تا معاصر، تهران، ۱۳۶۶، ص ۳۱۷ تا

۳۴۳.

۲۵- کرویاتکین که در نخستین ماههای این جنگ فرماندهی قوای روس را داشت در یادداشتهايش نوشته است: «ژاپن در همان حال که نیروی جنگیش را توسعه می داد، افسرانی را برای آموزش به اروپا فرستاد، و در آن میان به روسیه، و مناطقی را که صحنه های احتمالی جنگ آینده بود با دقت بررسی و شناسایی می کرد و کارها را از هر جهت سازمان می داد. خیلی از افسران ژاپنی هم با فداکاری بسیار در استخدام تأسیسات ما (و از جمله شرکت چوب که امتیاز بهره برداری آن را روسها از کره گرفته بودند) در نازل ترین کارها درآمدی بودند تا به احوال ما آگاهی یابند، حال آن که مأموران نظامی ما در ژاپن ملت خودشان را آدم حساب نمی کردند.» (ص ۱: ۲۱۳ مآخذ زیر):

Kuropatkin; *The Russian Army and the Japanese War*, A.B. Lindsay (tr.), E.D. Swinton (ed.), Hyperion Press, Westport, 1977.

۲۶- درباره این روزنامه رک: نوشته ادوارد براون، مآخذ زیر، ص ۱۱۰:

E. G. Browne; *The Press & Poetry in Modern Persia*, Cambridge, 1914.

۲۷- محیط طباطبائی (رک ۲)، ص ۱۰۰-۱۰۱.

۲۸- ادوارد براون، مآخذ زیر، ص ۱۰۹.

E. G. Browne; *Persian Revolution of 1905-1909*, Frank Cass, London, 1966.